

چکیده

در نیمه دوم سده ششم هجری قمری / دوازدهم میلادی هم‌زمان با اوج‌گیری هنر و صنعت سفال‌سازی زرین‌فام، اشعار فارسی و کتیبه‌نویسی جایگاه مهمی در آرایش ظروف زرین‌فام ایفا می‌کنند و هنرمندان سفالگر ضمن ترسیم انواع اشکال تزئینی، اشعار و نقوش نوشتاری را بر روی ظروف طراحی کرده‌اند. اشعار و نوشته‌ها که پیوندی نزدیک با ذوق و سلیقه شخصی، فرهنگ و ادبیات زمان خود دارند، نقش مهمی در طراحی ظروف زرین‌فام کاشان داشته‌اند که در مطالعات باستان‌شناسی کمتر بدان توجه و پرداخته شده است. مطالعه و بررسی

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد نگارنده اول با عنوان مطالعه و شناخت سفالینه‌های زرین‌فام متناسب به قرون ششم، هفتم و هشتم هق موزه آبکینه و سفالینه‌های ایران به راهنمایی دکتر احمد صالحی کاخکی و استاد مشاور دکتر نادر شایگان‌فر در دانشگاه هنر اصفهان است.

** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، رشته باستان‌شناسی گرایش تمدن و فرهنگ اسلامی ایران و سرزمین‌های ایران، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان / esmaielnasri@gmail.com

*** دکتری تخصصی باستان‌شناسی، دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، نویسنده مسئول / salehi.k.a@au.ac.ir

**** دکتری تخصصی فلسفه هنر، دانشیار گروه پژوهش هنر، دانشکده پژوهش‌های عالی هنر و کارآفرینی، سده‌های میانه کاشان دانشگاه هنر اصفهان / n.shayganfar@au.ac.ir

مطالعه جایگاه اشعار
فارسی در سفال زرین‌فام
سده‌های میانه کاشان

این اشعار که بر مبنای ادبیات زمان خود ایجاد شده، افزون بر زیبایی، از جنبه ادبی و فرهنگی نیز حائز اهمیت است. در مقاله پیش‌رو به منظور شناخت هرچه بهتر مفاهیم، اشعار و کتیبه‌های سفالینه‌های زرین‌فام دوران سلجوقی و ایلخانی منسوب به کاشان، به مطالعه هشت نمونه از سفالینه‌های زرین‌فام این سده‌ها که در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران نگهداری می‌شوند پرداخته شده است. پرسش‌های تحقیق حاضر عبارت‌اند از: ۱. آیا ارتباطی میان محتوای اشعار و کتیبه‌ها با نوع تزیینات آن‌ها وجود دارد؟ ۲. محتوای غالب این نوشته‌ها کدام است؟ با پاسخ به این پرسش‌ها گامی در راستای اهداف مقاله که بررسی تعامل و پیوستگی شعرنویسی، با سفال زرین‌فام سده‌های میانی کاشان و دسته‌بندی محتوایی اشعار و کتیبه‌های آن‌هاست برداشته شده است. نتایج این پژوهش که با استفاده از روش توصیفی تحلیلی و بر اساس منابع مکتوب انجام شده، حاکی از آن است که نوشتار نقش اساسی در تزیین بخشی از ظروف زرین‌فام کاشان داشته است. همچنین کتیبه‌ها و اشعار سفالینه‌های مورد مطالعه حاوی جملات دعایی برای صاحب ظرف و اغلب دارای محتوایی عاشقانه‌اند.

کلیدواژه‌ها: کاشان، سفال زرین‌فام، شعرنویسی، دوران سلجوقی و ایلخانی، موزه آبگینه.

۱. مقدمه

هنر و صنعت سفالگری از جمله هنرهای مهم دوران اسلامی است که تحولات چشمگیری را پشت‌سر نهاده است. در این ایام به دلیل منع استفاده از ظروف سیمین و زرین، هنر سفالگری غنا و ارزشی بیش از پیش یافت و هنرمندان سفالگر، با ابداع تکنیک زرین‌فام، نقوش متنوعی به زیبایی و ظرافت تمام بر روی این نوع سفالینه‌ها به تصویر کشیده‌اند. در میان مراکز تولیدکننده سفال زرین‌فام در این دوران، کاشان همواره اهمیت ویژه‌ای داشته است. با توجه به نمونه سفال‌های زرین‌فام برجای‌مانده از این شهر، نگارش بر روی سفالینه زرین‌فام کاشان از جایگاه خاصی برخوردار است و بهترین و زیباترین ظروف طلایی در سده‌های پنجم تا هفتم/ یازدهم تا سیزدهم با انواع مختلف خطوط اسلامی همچون کوفی، نسخ و ثلث آراسته می‌شده است. بدین ترتیب از اواخر دوره سلجوقیان و طی دوران خوارزمشاهیان و ایلخانیان، به تدریج نوشتار بر روی سفالینه‌های زرین‌فام فزونی می‌گیرد و هنرمندان، خط و نوشته را توأمان در ترکیب با نقوش اسلیمی و گیاهی به کار می‌برند. این نوشته‌ها که معرف فرهنگ تمدن و برخاسته از باورهای مذهبی، ملی و حماسی هستند، در پیوندی نزدیک با افکار ادیبانه و عاشقانه بوده که عموماً بر بدنه داخلی و خارجی، کف ظروف، لبه داخلی و به ندرت بر روی لبه بیرونی دیده می‌شود. گرچه نمونه‌های متعددی از سفالینه‌های زرین‌فام در موزه‌های مختلف داخلی و خارجی وجود دارد، مقاله حاضر صرفاً به تحلیل جایگاه شعر و کتیبه‌نویسی و اهمیت آن در سفال زرین‌فام دوران سلجوقی و ایلخانی موزه آبگینه می‌پردازد. اشیاء مورد نظر در این پژوهش، هشت نمونه

هستند که تاکنون پژوهشی بر روی آن‌ها صورت نگرفته است. از این رو در این گفتار به بررسی تعامل محتوای اشعار با تزیینات این ظروف با استفاده از رویکرد توصیفی تحلیلی و گردآوری اطلاعات به شیوه میدانی (مشاهده مستقیم) و مطالعه اسنادی (کتابخانه‌ای) پرداخته شده است. همچنین برای بررسی بیشتر محتوای اشعار، سرایندگان و نوع خط آن‌ها، نمونه‌های مطالعاتی در جداول مقایسه‌ای شماره ۱ و ۲ با یکدیگر بررسی تطبیقی شده‌اند.

۱-۱. پیشینه پژوهش

سفال زرین فام به دلیل اهمیت، زیبایی، جذابیت ظاهری و جنبه‌های فنی و علمی، همواره مورد توجه بوده و مطالعات گسترده‌ای درباره آن صورت گرفته است. از جمله مهم‌ترین این تحقیقات می‌توان به پژوهش‌های آلن (1971) اتینگهاوزن (1936)، فهرواری (1973) و واتسون (1985) اشاره کرد. لیکن در ارتباط با جایگاه خط، کتیبه و شعر فارسی در هنر اسلامی به‌عنوان یک پژوهش مستقل هنری و مقوله خاص، کمتر توجه شده است. در این میان، مطالعات قوچانی بر روی کتیبه‌ها، کاشی‌ها و اشعار فارسی سفالینه‌های زرین فام از مهم‌ترین و ارزشمندترین این مطالعات به شمار می‌آید. برخی از مقالات ایشان به‌طور خاص به موضوع اشعار فارسی بر روی سفال و کاشی معطوف بوده است (قوچانی، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۷۰). به لحاظ سابقه تاریخی به‌رغم اهمیت مجموعه سفالینه‌های مورد مطالعه در این پژوهش، تاکنون بررسی جامعی بر روی آن‌ها صورت نگرفته است. قایینی (۱۳۸۳) در پژوهشی به خوانش اشعار برخی از این سفال‌ها اکتفا کرده است. همچنین قوچانی در مقاله دیگر در خصوص سرایندگان اشعار و صحت اشعاری که در دیوان شاعران آمده، به بحث پرداخته است (۱۳۷۳). لذا پژوهش پیش رو، با توجه به مطالعات پیشین، در پی آن است که ضمن تبیین ارتباط نوع تزیینات با نوشته‌های این نوع سفال‌ها را تبیین کند و در عین حال، محتوای غالب این نوشته‌ها را بررسی نماید. از این رو در پژوهش پیش رو، نخست پس از مرور مختصر، به اهمیت سفال‌سازی زرین فام کاشان در اعصار میانی اسلامی، به وضعیت کلی کتیبه‌نگاری و شعرنویسی در دوران اسلامی پرداخته شده و در ادامه به معرفی و تحلیل نمونه‌های مطالعاتی می‌پردازیم.

۲-۱. روش پژوهش

روش تحقیق به‌کاررفته در این پژوهش، توصیفی تحلیلی است که بر مبنای مطالعات میدانی و اسنادی (کتابخانه‌ای) انجام پذیرفته است. همچنین در قالب ارائه جدول‌های مقایسه‌ای، به مقایسه مطالعه جایگاه اشعار فارسی در سفال زرین فام سده‌های میانه کاشان شکل، محتوا، درون‌مایه و نوع اشعار و کتیبه‌های آن‌ها پرداخته شده است.

مطالعه جایگاه اشعار
فارسی در سفال زرین فام
سده‌های میانه کاشان

۲. اهمیت و نقش کاشان در صنعت سفال‌سازی زرین‌فام سده‌های میانی

کاشان پیوسته مرکز پرورش هنرمندان کشور بوده است. بنا بر روایات مشهور، این شهر را زبیده زن هارون‌الرشید بنا کرده است (بهرامی، ۱۳۲۷: ۶۸). لیکن چنان‌که در ضمن کاوش‌های مجموعه باستانی سیلک معلوم شده، سابقه تاریخی آن متعلق به اواخر هزاره دوم پیش از میلاد است. بر اساس اطلاعات حفاریات ارائه شده، آثاری از دوران استقرار در نخستین روستاها تا سپیده دم شهرنشینی همچنین آغاز نگارش از این محوطه تاریخی گزارش شده است (ملک‌شهمیرزادی، ۱۳۸۲: ۳۴۰). این شهر در دوران اسلامی، مرکز برجسته تهیه سفال‌ها و کاشی‌های لعابی در قرون میانی اسلامی به شمار می‌رفته است (فرای، ۱۳۸۸: ۱۹۹). در واقع این شهر در قرون پنجم تا هفتم هجری قمری/ یازدهم تا سیزدهم میلادی، پایتخت این هنر شمرده می‌شد. تیله شکسته‌هایی که در آنجا به دست آمده، لااقل پنج برابر جاهای دیگر است و این خود کثرت تولید سفالینه را در آن شهر ثابت می‌کند (پوپ، ۱۳۸۸: ۱۰۴). در زبان فارسی کلمه کاشی که تا امروز نمایانگر برخی از انواع سفال است، دلیل ارزش سترگ این شهر در تاریخ هنرهای اسلامی است (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۱۷۴)؛ چنان‌که یاقوت حموی در این باره می‌نویسد: «کاشان شهری است نزدیک اصفهان که نام آن غالباً با کاشی توأم است و ظروف و آجرهای کاشانی را از آن شهر حمل می‌کنند و توده مردم آن را کاشی می‌نامند» (حموی، ۱۳۸۰: ۲۹۷). همچنین قزوینی در این باره می‌نویسد: «صنایع اهل کاشان سفال لعاب‌داده است که در ساختن این سفال‌ها سفالگران کاشان از دیگر مناطق ماهرترند» (قزوینی، ۱۳۶۶: ۱۹۷). علاوه بر این‌ها این شهر مهم‌ترین مرکز تهیه لعاب زرین‌فام در بخش مرکزی ایران در قرون میانی اسلامی به شمار می‌رفت و این مرکز تا اندازه‌ای حائز اهمیت و اعتبار بود (نیستانی و روح‌فر، ۱۳۸۹: ۱۱۳). تا جایی که همواره پذیرفته شده است که کاشان شهر مرکزی سفالینه زرین‌فام کشور بوده است. همچنین مستندات بسیاری اثبات می‌کند که در آنجا به مقدار زیادی کاشی و سفال تولید و به سراسر خاور نزدیک صادر می‌شده است (پوپ، ۱۳۸۷: ج ۴، ۱۸۰۳-۱۸۰۴). نسخه خطی کتاب *عرائس الجواهر و نفائس الاطایب* نوشته ابوالقاسم عبدالله بن علی بن محمد کاشانی در سده هشتم هجری قمری/ چهاردهم میلادی، نوشته شده است نیز به تولید سفال زرین‌فام در کاشان اشاره دارد (کاشانی، ۱۳۸۶: ۳۴۷-۳۴۸). علاوه بر این‌ها شهر کاشان دارای سبکی خاص در ساخت ظروف زرین‌فام است. سفال زرین‌فام آن خوب پخته شده و دارای ضخامت و استحکام کافی است و از نظر دقت در جزئیات از ظروف زرین‌فام

شهرهای دیگر مرغوب‌تر است؛ زیرا هنرمندان و نقاشانی که به تزیین سفال کاشان می‌پرداختند، به ریزه‌کاری‌ها بیشتر توجه داشته و رعایت اندازه و تناسب نقوش را از نظر دور نداشته‌اند (توحیدی، ۱۳۹۲: ۲۷۵).

۳. کتیبه‌نگاری و شعرنویسی در تزیین ظروف سفالی ایران دوران اسلامی

خوشنویسی و کتیبه‌نگاری از جمله روش‌هایی است که از دیرباز در ایران معمول بوده و در دوران اسلامی نیز برای آرایش ظروف سفالی دوره اسلامی به کار برده شده است؛ به‌گونه‌ای که در ایام به‌عنوان یک طرح تزیینی بیش از ادوار گذشته راه تکامل پیموده و حتی پیش از نقاشی احترام و مقام داشته است (بهرامی، ۱۳۲۳: ۱۸؛ دیماندا، ۱۳۸۹: ۷۷). بر این اساس، اهمیت فراوان خوشنویسی در تزیینات، بزرگ‌ترین ویژگی نمونه‌های سفالی ایران است (گرابر، ۱۳۷۹: ۲۰۲)؛ به‌نحوی که هم‌زمان با توسعه آن تحولی عظیم در فرهنگ و تمدن کشورها به وجود آمد و سفالگری نیز مرحله تازه‌ای را آغاز کرد و نگارش بر روی سفالینه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار شد. نگارش بر روی سفالینه که بیشتر در ادوار اسلامی دیده می‌شود، حکایت از فرهنگی والا در توسعه هنر سفالگری دارد (کیانی، ۱۳۷۹: ۹۷). نوشته‌ها در سده‌های نخستین اسلامی دربرگیرنده عباراتی، چون آرزوی سلامتی و سرور، خوشبختی، توفیق برکت برای دارندگان و مصرف‌کنندگان و همچنین توجه به دانش، پرهیز از خشم و... است، لیکن در سده‌های میانی اشعار حماسی، عارفانه، اسطوره‌ای، پند و اندرز، عاشقانه، صوفیانه و رباعیات، با شیوه‌های گوناگون خوشنویسی چون کوفی، نسخ و ثلث، زمانی در داخل ظروف و زمانی در خارج آن ظروف سفالین، به‌ویژه نوع زرین‌فام، زینت بخشیدند (همان: ۹۷). سابقه ساخت اشیایی که اشعار فارسی روی آن‌ها نوشته شده، به قرن ۳ ق/ ۹ م می‌رسد. قدیمی‌ترین سفال مزین به شعر فارسی بر روی یک تکه سفال مکشوفه از نیشابور به خط نسخ^۱ نوشته شده است. قسمت اعظم اشعاری که بر روی سفال‌ها و کاشی‌های زرین‌فام نوشته شده رباعی است، ولی از انواع دیگر شعر فارسی مانند غزل، شکوایات، قطعه و از اشعار فردوسی نیز استفاده شده است. اشعار فارسی روی این سفال‌ها متعلق به شاعران نامدار و بعضاً کمتر شناخته‌شده فارسی‌زبان است (قوچانی، ۱۳۷۳: ۳۱-۳۲). از جمله شاعرانی که اشعار آنان روی سفال آمده می‌توان از فردوسی، بابا افضل کاشانی، انوری، ظهیر فارابی، سنایی

و عمر خیام می‌توان نام برد (کیان، ۱۳۸۷: ۳۰). اشعار نوشته‌شده بر روی سفالینه‌ها بسیار ارزشمندند چون از این دوره، نسخه‌های مصوری از حماسه ملی ایران شاهنامه در دست

مطالعه جایگاه اشعار
فارسی در سفال زرین‌فام
سده‌های میانه کاشان

نیست. برای همین، اشعار سفالینه‌ها با ادبیات پیوند می‌خورد. از جهت دیگر بر روی این سفالینه‌ها بارها اشعار شعرا، گاه بیتی از شاعری نامدار چون فردوسی و یا نظامی و گاه رباعی گمنامی با محتوایی پیش‌پافتاده حاکی از عشقی ناکام استفاده می‌شده است؛ البته این جنبه چندان خالی از لطایف ادبی نبود، چون از یک طرف حامی بدل‌سازی‌های مردمی از ادبیات و اشعار کلاسیک و از سوی دیگر حاوی نمونه‌هایی از محاوره‌های موجود در بین افراد طبقه فرودست جامعه بود. از طرف دیگر، کتیبه‌های بزرگ و رسمی کوفی در تقابل با کتیبه‌های رایج نسخ و شکل‌بندی‌های رایج هندسی بر روی ظروف زرین‌فام بارها به کار رفت (اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۹۰: ۵۱۳-۵۱۴).

۴. معرفی نمونه‌ها

اشیاء مورد پژوهش، هشت ظرف هستند که در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران نگهداری می‌شوند. این آثار از تنوع فرمی مختلفی برخوردارند و ضمن تزیین با نقوش و اشکال مختلف گیاهی، انسان، حیوانات و پرندگان با انواع اشعار و کتیبه‌ها مختلف تصویر شده هستند؛ لذا در این بحث به بررسی و مطالعه کتیبه‌ها و اشعار هریک از آن‌ها پرداخته شده است.

۱-۴. بشقاب (قاب) با تزیین زرین‌فام به شماره ثبت ۲۸۴ سین

تاریخ ساخت: تقریباً اوایل قرن ۷ق/ ۱۳م؛ محل ساخت: کاشان. زمینه این بشقاب به رنگ قهوه‌ای زرین‌فام با لعاب سفید مات قلعی به روش چرخ‌ساز، تزیین و ساخته شده است. در شمسه مرکزی این بشقاب در کناره برکه آبی، چادر زیبایی برپا شده که داخل آن با تصویر دو پیکره انسانی روبه‌روی هم با هاله‌ای به دو سر، ابروان و چشمانی کشیده و گیسوان بلند ترسیم شده است. در اطراف این دو زن، در حاشیه پهن دوم، نقوش پرندگان چاق و شاخ و برگ و خطوط ریز اسلیمی سفید دیده می‌شود. لبه خارجی این کاسه با یک ردیف نوار پهن طلائی و دو حاشیه دیگر با رباعیاتی زینت یافته که یکی از آن‌ها به مولانا منسوب است، ولی با توجه به زمان ساخت این بشقاب (حداکثر سال ۶۱۶ق) و زمان تولد مولانا، این انتساب منتفی است. این رباعی به رضی‌الدین نیشابوری^۲ و اوحدالدین کرمانی^۳ نیز منسوب است (قوچجانی، ۱۳۷۳: ۳۶-۳۷). متن کامل این رباعی چنین است:

بی‌زحمت دیده هر دمت می‌بینم

تا ظن نبری که من کمت می‌بینم

آن شادی‌ها که در غمت می‌بینم

ممکن نبود که شرح نتوان دادن

(همان: ۳۸)

تزیینات خارج این قاب با برگ‌های بزرگ و مخصوصی بر زمینه زرین‌فام به رنگ سفید تزیین شده است و نقوش به رنگ قهوه‌ای زرین‌فام دورگیری شده‌اند.

۲-۴. بشقاب با تزیین زرین‌فام به شماره ثبت ۱۲۲ سین

تاریخ ساخت: تقریباً اوایل قرن ۷ق/۱۳م؛ محل ساخت: کاشان. روش ساخت این بشقاب چرخ‌ساز است و نقوش با لعاب سفید مات قلعی و آبی کبالت (لاجوردی) بر سطح زمینه اجرا شده‌اند. سطح زمینه این سفالینه با تصویر سه زن نشسته تزیین شده است. هر سه پیکره با موهای بلند، کلاه و هاله‌ای به دور سر که اطراف آن‌ها را نقوش گیاهی پوشانده ترسیم شده‌اند. در اطراف شمسۀ مرکزی در دو ردیف نوشته‌ای پیچیده و زیبا تزیین شده است. متن نوشته، شعر عاشقانه پارسی حزن‌انگیزی است که اغلب در تضاد با شمایل‌نگاری ظرف است. هیچ چیز در تصویر گروه آرام پیکره‌ها لحن تأثرانگیز شعر را تأیید نمی‌کند:

متن رباعی اول:

ای سیم‌بر لعل لب آخر روزی	ای وصل تو اصل طرب آخر روزی
ای روی تو همچو روز آخر یک شب	ای زلف تو مانند شب آخر روزی
ای رای تو سال و ماه آزدن من	فارغ ز من و شاد به غم خوردن من
گفتی نکنم با تو دگر بدعهدی	این نیز نکردن تو در گردن من

متن رباعی دوم:

ای رای تو سال و ماه آزدن من	فارغ ز من و شاد به غم خوردن من
گفتی نکنم با تو دگر بدعهدی	این نیز نکردن تو در گردن من
من مهر تو در میان جان آوردم	با تو همه خرد در میان آوردم
آخر ز همه جهان برآوردم سر	تا مهر تو بر سر جهان آوردم

(قائینی، ۱۳۸۳: ۵۴)

تزیینات خارج این ظرف نیز شامل نقوش شبه‌کوفی است که به‌زیبایی، به‌وسیله شکوفه‌های اسلیمی سه پری که در بین هر کدام از کنگره‌ها یک گلبرگ با حاشیۀ سفید قلمگیری شده، نشان داده شده است.

تصویر ۲: بشقاب زرین فام در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران (نگارندگان)

تصویر ۱: بشقاب زرین فام در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران (نگارندگان)

۳-۴. کاسه با تزیین زرین فام به شماره ثبت ۷۳ سین

تاریخ ساخت: تقریباً اوایل قرن ۷ ق/ ۱۳ م؛ محل ساخت: کاشان. روش ساخت این اثر نیز چرخ‌ساز است و سطح زمینه آن با تزیین زرین فام و نقوش قهوه‌ای درخشان (به رنگ زرین فام قهوه‌ای) پوشانده شده است. تزیین سطح داخلی این کاسه شامل دو پیکره انسانی است که همانند دو نمونه ذکر شده با چشمانی بادامی، ابروانی کشیده و هاله‌ای به دور سر، روبه‌روی هم ترسیم شده‌اند. بر گرداگرد لبه داخلی این سفالینه، یک رباعی به قلم رقاع و یک بیت شعر به زبان عربی نقش شده که اینطور خوانده می‌شود:

رباعی:

همواره تو را دولت و عز افزون باد اقبال تو بگذشته ز حد بیرون باد
تا هرچه از این کاسه^۴ به کام تو رسد ای صدر جهان تو را به جان افزون باد

بیت:

نگهدار بادا جهان‌آفرین به هر جا که باشد خداوند این
شمسه دوم نیز با چهار ترنج که حد فاصل آن‌ها یک رباعی^۵ به قلم رقاع نوشته شده، تزیین شده است. متن رباعی این چنین خوانده می‌شود:

تا گشت ز عشق یار چون زر رخ من بی سیم نگه نمی‌کند در رخ من
شطرنج امید تا زیم خواهد باخت باشد که نهد بسهو بر رخ من

(قوچانی: ۱۳۶۶: ۳۶)

تزیینات بدنه بیرونی این کاسه نیز شامل نقوش تزیینی شبه‌کوفی است که تمامی سطح خارجی آن را در بر گرفته است.

۴-۴. کاسه با تزیین زرین‌فام به شماره ثبت ۷۳ سین

تاریخ ساخت: تقریباً اوایل قرن ۷ق/ ۱۳م؛ محل ساخت: کاشان. این کاسه که به روش چرخ‌ساز، با تزیین زرین‌فام طلائی، فیروزه‌ای و آبی کبالت (لاجوردی) تزیین شده، از نظر موضوع و رنگ نقوش تا حدودی متفاوت‌تر از نمونه‌های معرفی‌شده قبلی است. موضوع نقوش این کاسه را در کف و جداره داخلی، پرندگانی در حال پرواز در درون طرح‌های ترنجی و کتیبه‌هایی به‌صورت مدور در اطراف آن‌ها تشکیل می‌دهند. لیکن نوشته‌های ترنج‌های اطراف بدنه مرکزی و حاشیه وسط این‌طور خوانده می‌شود:

الافوق الغرام لنا اغرام	تفاخر غرم طال، الکلام
نسیم الريح من انفاس روحی	علیک کما علی سلیمی و سلامی
نعم قد قیل طول العهد منی	فطال العهد و انتکت الذمام
نگهدار بادا جهان‌آفرین	به هر جا که باشد خداوند این

(قائینی، ۱۳۸۳: ۲۳)

متن حاشیه کف به خط رقاع یک رباعی از بابا افضل کاشانی به شرح زیر نوشته شده است:

من مهر تو در میان جان آوردم	با تو همه خرد در میان آوردم
آخر ز همه جهان برآوردم سر	تا مهر تو بر سر جهان آوردم
نگهدار بادا جهان‌آفرین	به هر جا که باشد خداوند این

(همان‌جا)

تزیین بدنه خارجی نمونه مورد مطالعه، یک ردیف نوشته عربی به خط کوفی است که تکرار عبارت «العز و الاقبال» است که به‌زیبایی، به‌وسیله شکوفه‌های سه‌پری که در بین هرکدام از کنگره‌ها، یک گلبرگ با حاشیه سفید قلمگیری‌شده تزیین شده است.

تصویر ۴: کاسه زرین فام در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران (نگارندگان)

تصویر ۳: کاسه زرین فام در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران (نگارندگان)

۵-۴. کاسه با تزیین زرین فام به شماره ثبت ۲ سین

تاریخ ساخت: تقریباً اواخر قرن ۱۲ ق/م؛ محل ساخت: کاشان. روش ساخت این کاسه چرخ‌ساز است و رنگ زمینه با نقوش درخشان قهوه‌ای و لاجوردی، اجرا شده است. تزیینات داخل گودی وسط این کاسه با پیچ اسلیمی بزرگی پوشانده شده که تمامی سطح داخلی آن را در بر گرفته، ولی جذابیت اصلی آن در نوشته‌های پیچیده آن است. متن شعر لبه داخلی این کاسه به قلم رقاع نوشته شده است که اینطور خوانده می‌شود:

نگهدار بادا جهان‌آفرین به هر جا که باشد خداوند این

(قائینی، ۱۳۸۳: ۲۱).

این نوشته با رباعی رایجی به قلم رقاع که به شیخ مجدالدین بغدادی و رضی‌الدین نیشابوری

منسوب است (قوچانی، ۱۳۷۰: ۳۱۸۰)، ترکیب شده:

دانی که چراست ای پسندیده من پر اشک دو دیده ستمدیده من

می بگشاید ز آرزوی لب تو آب از دهن مردمک دیده من

(قائینی، ۱۳۸۳: ۲۱)

تزیینات بدنه خارجی نمونه مورد مطالعه، شامل یک ردیف کتیبه به خط کوفی شامل تکرار

کلمه «العز» است که در سرتاسر بدنه بیرونی تزیین شده است.

۶-۴ تنگ با تزیین زرین فام به شماره ثبت ۱۴۷ سین

تاریخ ساخت: تقریباً اواخر قرن ۶ هـ. ق / ۱۲ م؛ محل ساخت: کاشان. این سفال چرخ‌ساز است. زمینه آن با تزیین زرین فام قلعی مات و نقوش سفید مات به همراه نقوش قهوه‌ای زرین فام پوشش داده شده است. دیواره این ظرف با نقش هشت زن روبه‌روی هم که هر کدام دو به دو در مقابل هم در میان گل‌ها و پرندگان نشسته‌اند، تزیین شده است. زنان همگی با صورت‌های گرد مغولی و هاله‌ای در اطراف سر، ابروان قوس‌دار و کشیده که دنباله آن به گوش می‌رسد و نیز چشمانی کوچک که خط آن‌ها به انتهای صورت کشیده شده، نمایش داده شده‌اند؛ که احتمالاً منظور خالق آن‌ها به تصویر کشیدن زوج‌های روبه‌روی هم بوده است. در

تصویر ۵: کاسه زرین فام واقع در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران (نگارندگان)

قسمت حاشیه بالای این گلدان، همانند نمونه شماره پنج، یک رباعی که به شیخ مجدالدین بغدادی و رضی‌الدین نیشابوری منسوب است، به قلم رقاع با مضمون زیر نوشته شده است:

دانی که چراست ای پسندیده من پر اشک دو دیده ستمدیده من
می بگشاید ز آرزوی لب تو آب از دهن مردمک دیده من

که در دنباله آن یک بیت شعر از ابوالقاسم فردوسی نقش بسته است (همان‌جا):

نگهدار بادا جهان پایدار همان به که نیکی بود یادگار

همچنین نوار حاشیه وسط این ظرف با یک بیت شعر با مضمون «الخير يبقی و ان طال الزمان

به - و الشر اخبث ما اوعیت [من زاد] طرفه بن العبد تزیین شده است» (قائینی، ۱۳۸۳: ۵۳).

۷-۴ تنگ با تزیین زرین فام به شماره ثبت ۱۳۸ سین

تاریخ ساخت: تقریباً اواخر قرن ۶ ق/ ۱۲ م؛ محل ساخت: کاشان. این اثر چرخ‌ساز، با جنس لعاب قلعی سفید مات و زمینه با نقوش قهوه‌ای است. بر روی بدنه در زمینه سفید در کادر وسط، پنج دایره تزیینی دیده می‌شود که داخل آن‌ها با نقش مایه‌های گیاهی گلبرگ‌های پنج‌برگی تزیین شده

است. فضای بین دایره‌ها را ترسیمات هندسی درهم‌پیچیده پر کرده است. در قسمت بالای بدنه، مطالعه جایگاه اشعار فارسی در سفال زرین فام سده‌های میانه کاشان نوشته‌ای عربی به خط کوفی شامل دعای خیر برای صاحب این اثر است که اینطور خواننده

می‌شود: «العز و الاقبال و الدولة و السعادة و السلامة و النعمة و البقا لصاحبه» (همان: ۲۲).

تصویر ۷: تنگ زرین فام واقع در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران (نگارندگان)

تصویر ۶: تنگ زرین فام واقع در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران (نگارندگان)

۸۴. تنگ با تزیین زرین فام به شماره ثبت ۲۸۲ سین

تاریخ ساخت: تقریباً اواخر قرن ۶ ق/ ۱۲ م؛ محل ساخت: کاشان. ظرف مورد مطالعه با روش چرخ‌ساز ساخته شده و زمینه آن دارای لعاب سفید و نقوش با تزیین زرین فام زیتونی روشن منقوش شده است. تزیینات این مشربیه سفالین مشتمل بر نقوش پرکننده و گل و بتنه درهم گره‌خورده است که بر روی بدنه گلایی شکل تزیین یافته است. در قسمت مرکزی بدنه این شیء، با یک ردیف کتیبه به خط کوفی و تکرار کلمه «اقبال» تزیین شده، که دربردارنده دعای خیر برای دارنده این ظرف است.

تصویر ۸: تنگ زرین فام واقع در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران (نگارندگان)

جدول ۱: مشخصات سفال‌های مورد مطالعه (اشعار، کتیبه، درون‌مایه، نوع خوشنویسی، قالب شعر و سراینده‌گان آن‌ها)

نمونه	متن شعر / کتیبه	درون‌مایه	نوع خط / قلم	قالب شعر	سراینده
	تا ظن نبوی که من کمت می‌بینم / بی زحمت دیده هر دمت می‌بینم // ممکن نبود که شرح نتوان دادن / آن شادی‌ها که در غمت می‌بینم	عاشقانه	رقاع	رباعی	رضی‌الدین نیشابوری / اوحالدالدین کرمانی
	ای سیم‌بر لعل لب آخر روزی / ای وصل تو اصل طرب آخر روزی / ای روی تو همچو روز آخر یک شب / ای زلف تو مانند شب آخر روزی // ای رای تو سال و ماه آزردن من / فارغ ز من و شاد به غم خوردن من // گفتمی نکنم با تو دگر بدعهدی / این نیز نکردن تو در گردن من ای رای تو سال و ماه آزردن من / فارغ ز من و شاد به غم خوردن من // گفتمی نکنم با تو دگر بدعهدی / این نیز نکردن تو در گردن من // من مهر تو در میان جان آوردم / با تو همه خرد در میان آوردم // آخر ز همه جهان برآوردم سر / تا مهر تو بر سر جهان آوردم	عاشقانه	رقاع	رباعی	بابا افضل کاشانی
	همواره تو را دولت و عز افزون باد / اقبال تو بگذشته ز حد بیرون باد // تا هرچه از این کاسه به کام تو رسد / ای صدر جهان تو را به جان افزون باد نگهدار بادا جهان‌آفرین / به هر جا که باشد خداوند این	دعایی - عاشقانه	رقاع	رباعی	- فردوسی

مطالعه جایگاه اشعار
فارسی در سفال زرین‌فام
سده‌های میانه کاشان

-			تا گشت ز عشق یار چو ز رخ من / بی سیم نگه نمی کند در رخ من / شطرنج امید تا زیم خواهد باخت / باشد که نهی بسهو بر رخ من		
-	رباعی	کوفی - رقاع	دعایی - عاشقانه	الافوق الغرام لنا اغرام / تفاخر غرم طال، الكلام // نسیم الريح من انفاس روحی / علیک کما علی سلیمی و سلامی // نعم قد قیل طول العهد منی / فطال العهد و انتکت الذمام	
فردوسی				نگهدار بادا جهان آفرین // به هرجا که باشد خداوند این	
بابا افضل کاشانی				من مهر تو در میان جان آوردم / با تو همه خرد در میان آوردم // آخر ز همه جهان بر آوردم سر / تا مهر تو بر سر جهان آوردم	
فردوسی				نگهدار بادا جهان آفرین / به هرجا که باشد خداوند این	
-				تکرار عبارت «العز و الاقبال»	
فردوسی	رباعی	رقاع - کوفی	دعایی - عاشقانه	نگهدار بادا جهان آفرین / به هرجا که باشد خداوند این	
شیخ مجدالدین بغدادی / رضی الدین نیشابوری				دانی که چراست ای پسندیده من / پر اشک دو دیده ستمدیده من می بگشاید ز آرزوی لب تو / آب از دهن مردمک دیده من	
-				بدنه بیرونی تکرار کلمه «العز»	

شیخ مجدالدین بغدادی / رضی‌الدین نیشابوری	رباعی	رقاع - کوفی	دعایی- عاشقانه	دانی که چراست ای پسندیده من / پر اشک دو دیده ستمدیده من می بگشاید ز آرزوی لب تو / آب از دهن مردمک دیده من	
فردوسی				نگهدار بادا جهان پایدار / همان به که نیکی بود یادگار	
طرفه بن العبد				الخیر ببقی و ان طال الزمان به / و الشر اخبث ما اوعیت من زاد	
-	-	کوفی	دعایی	العز و الاقبال و الدوله و السعادة و السلامة و النعمة و البقا لصاحبه	
-	-	کوفی	دعایی	تکرار کلمه «اقبال»	

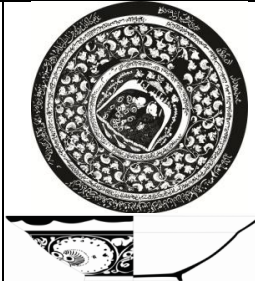
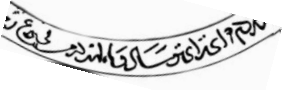

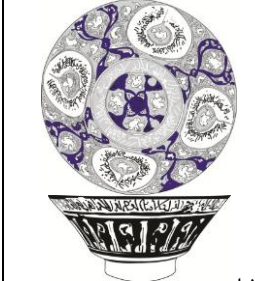
(نگارندگان)

مطالعه جایگاه اشعار
فارسی در سفال زرین‌فام
سده‌های میانه کاشان

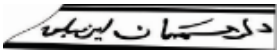

•
•
•
•
•
•
•

جدول ۲: مقایسه شکل، ترکیب‌بندی و محل قرارگیری اشعار و کتیبه در سفالینه‌های زرین‌فام مورد مطالعه

محل قرارگیری	رابطه نوشته‌ها و ترکیب‌بندی	نمونه نقوش نوشتاری	مرکز ساخت	تاریخ ساخت (ه.ق)	شکل ظرف	ترسیم نقش
کناره داخلی به‌ویژه لبه‌ها	به‌عنوان نقشی پرکننده در سرتاسر لبه بیرونی به کار رفته است.		کاشان	تقریباً اوایل قرن هفتم	بشقاب	
کناره داخلی به‌ویژه لبه‌ها	بخشی از نقوش اصلی است که در ترکیب با نقوش انسانی قرار می‌گیرد.		کاشان	تقریباً اوایل قرن هفتم	بشقاب	
کناره داخلی به‌ویژه لبه‌ها	بخشی از نقوش اصلی است که در ترکیب با نقوش انسانی قرار می‌گیرد.		کاشان	تقریباً اوایل قرن هفتم	کاسه	
جداره داخلی و خارجی	نقشی اصلی در بدنه داخلی است که در داخل قصاب‌هایی اسلیمی به کار رفته است.		کاشان	تقریباً اوایل قرن هفتم	کاسه	

کاشان‌شناسی
شماره ۱ (پیاپی ۲۴)
بهار و تابستان ۱۳۹۹

لبه داخلی و بیرونی	به عنوان نقشی پرکننده در سرتاسر لبه بیرونی به کار رفته است.		کاشان	تقریباً اواخر قرن ششم	کاسه	
جداره بیرونی	نقشی اصلی که در کنار نقوش اصلی به کار رفته است.		کاشان	تقریباً اواخر قرن ششم	تنگ	
جداره بیرونی	نقشی پرکننده در لابه لای نقوش اصلی		کاشان	تقریباً اواخر قرن ششم	تنگ	
جداره بیرونی	نقشی پرکننده در لابه لای نقوش اصلی		کاشان	تقریباً اواخر قرن ششم	تنگ	

(نگارندگان)

۵. نتیجه گیری

کاشان یکی از مهم ترین مراکز هنری و سفال سازی در ادوار مختلف اسلامی به خصوص در دوران سلجوقیان و ایلخانیان به شمار می آید که هنرمندان آن در طی این سده ها در ساخت انواع فرم های ظروف زرین فام به متتهای درجه زیبایی و کمال دست یافته اند. سفالینه های زرین فام این شهر نه تنها فارسی در سفال زرین فام سده های میانه کاشان

در شیوه ساخت ممتاز و برجسته است بلکه به‌ویژه در ویژگی‌های هنری، ضمن به‌کارگیری موضوعات متنوع شامل نقوش انسانی، حیوانی، اسلیمی و گیاهی، دامنه متنوعی از تزیینات نوشتاری را بر بدنه این نوع ظروف آراسته‌اند. این پژوهش که بر اساس تعداد هشت عدد ظرف زرین‌فام منسوب به دوران میانه اسلامی موزه آگینه و سفالینه‌های ایران صورت پذیرفته، بر آن بوده است با بهره‌گیری از روش توصیفی تحلیلی به دو پرسش اصلی تحقیق، که همانا پی بردن به میزان ارتباط میان محتوای اشعار و کتیبه‌ها با نوع تزیینات آن‌ها و همچنین مشخص نمودن محتوای غالب نوشته‌های این ظروف است، پاسخ دهد. به‌طور کلی، با بررسی و تحلیل اشعار سفالینه‌های مورد مطالعه و با توجه به جدول‌های شماره ۱ و ۲ می‌توان دریافت شعرنویسی یکی از انواع نقش‌مایه‌های متنوعی است که بر روی سفال‌های پس از اسلام به‌ویژه سفال‌های زرین‌فام ادوار سلجوقی و ایلخانی به چشم می‌خورد و جلوه‌های زیبایشناختی منحصربه‌فردی به آن‌ها بخشیده است. این اشعار همگی زیبا و دارای معنا و نمادین هستند. گاه به‌تنهایی و گاه در ترکیبی با تزیینات اسلیمی و طوماری در انواع مختلف اشکال ظروف به چشم می‌خورند. مضامین نوشته‌ها طلب خیر، برکت، سلامتی و سعادت و به‌خصوص موضوعات عاشقانه است که تمامی اشعار فارسی در قالب رباعی و به قلم رقاغ اکثراً حول محور مرکزی ظروف نوشته شده و به‌ندرت در بدنه خارجی اجرا شده‌اند. از دیگر سو، گاهی نوشته‌ها، به زبان عربی است و تمامی جملات به خط کوفی نوشته شده است. همچنین پیوند نوشته‌ها و اشعار از حیث محتوا مد نظر بوده به‌گونه‌ای که انتخاب اشعار در ارتباط با حالت پیکره‌نگاری تصاویر انسانی بوده است. هرچند از طرف دیگر، در تصاویر انسانی روابط عاشقانه، نوعی غم در بیان اشعار محسوس است. همچنین، اشعار انتخابی از شاعران مختلف سده‌های ششم و هفتم هجری قمری دوازدهم، سیزدهم میلادی (رضی‌الدین نیشابوری، اوحدالدین کرمانی، بابا افضل کاشانی، شیخ مجدالدین بغدادی) انتخاب شده که از نظر زمانی به زمان ساخت سفال‌ها نزدیک هستند و تنها در دو مورد، از نمونه‌های مطالعاتی ابیات شاعرانی (فردوسی و طرفه بن العبد) با اختلاف زمانی بیشتر از دو سده وجود دارد. افزون بر این، در این سفال‌ها نوشته‌های مشترکی وجود دارد؛ بدین صورت که یک رباعی در دو نمونه فرمی مختلف نشان داده شده است. بر این اساس، به‌طور کلی می‌توان گفت که برای آرایش این نوع ظروف اشعار مختلفی بر روی سفال‌های زرین‌فام ساخته‌شده در کاشان استفاده می‌شده است؛ زیرا در طی این سده‌ها همراه با پیشرفت‌های مختلف هنرها و صنایع، نوشتار جایگاه ویژه‌ای در امر تزیین سفالینه‌ها به دست آورده و در کنار علاقه به نقوش تزیینی مختلف، علاقه به نوشتار بسیار زیاد بوده و در طراحی سفالینه‌های

زرین فام در فرم‌های مختلف به کار رفته است.

پی‌نوشت‌ها

۱. متن کامل این شعر [نگهدار بادا جهان‌آفرین به هر جا که باشد خداوند این] است که در قرون ششم، هفتم و هشتم قمری / دوازدهم، سیزدهم و چهاردهم میلادی بر روی صدها کاشی و سفال زرین فام آمده است.
۲. *نزهة المجالس فی الاشعار*، ص ۲۳۶، رباعی ش ۹۸۷ (قوچانی، ۱۳۷۳: ۳۹).
۳. *دیوان رباعیات اوحدالدین کرمانی*، ص ۳۱۳، رباعی ش ۱۷۸۷ (همان‌جا).
۴. کلمه «کاسه» در این رباعی با تغییر نوع ظرف، تغییر یافته و تا به حال به صورت طاس، قلدح، سبو، طبق، جام، صراحی و خروس دیده شده است؛ یعنی اگر سفالگر این رباعی را روی قلدح نوشته کلمه «کاسه» مبدل به قلدح و اگر روی سبو، آن کلمه به سبو مبدل شده است (همو، ۱۳۶۶: ۴۱).
۵. این رباعی در نسخه خطی *نزهة المجالس فی الاشعار* (ص ۱۹۴) بدون ذکر نام شاعر و با این اختلافات آمده است: مصرع اول: «تا در غم یار گشت چون زر رخ من» و مصرع چهارم: «باشد که بسهو رخ نهی بر رخ من» (قوچانی، ۱۳۶۶: ۴۱).

سپاسگزاری

از همکاری مدیر محترم وقت موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران، سرکار خانم شهربانو جهان‌آرایی، همچنین جناب آقایان مهدی کارخانی و هادی حسن‌زاده که زمینه تحقیقات آثار زرین‌فام موزه آبگینه را فراهم آوردند، کمال تشکر و امتنان را داریم.

منابع

۱. اتینگهاوزن، ریچارد و گرابر، الگ (۱۳۹۰)، *هنر و معماری اسلامی (۱)*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۲. بهرامی، مهدی (۱۳۲۷)، *صنایع ایران، ظروف سفالین*، تهران: انتشارات دانشکده ادبیات.
۳. _____ (۱۳۲۳)، «آثار باستان: کاسه سفالین زرین‌فام»، *مجله یادگار*، سال اول، شماره (۶)، ۷۲-۷۷.
۴. پوپ، آرتور آپهام (۱۳۸۸)، *شاهکارهای هنر ایران*، ترجمه پرویز ناتل خانلری، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۵. _____ (۱۳۸۷)، «هنر سفالگری و کاشی‌سازی در دوران اسلامی [تاریخچه]» در *سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز*، جلد چهارم، زیر نظر آرتور پوپ، ترجمه نجف دریابندری و همکاران، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۶. توحیدی، فائق (۱۳۹۲)، *فن و هنر سفالگری*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۷. حموی، یاقوت (۱۳۸۰)، *معجم البلدان*، ترجمه علینقی منزوی، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی سده‌های میانه کاشان

مطالعه جایگاه اشعار
فارسی در سفال زرین‌فام
سده‌های میانه کاشان

کشور.

۸. فرای، ریچارد (۱۳۸۸)، *عصر زرین فرهنگ ایران*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: انتشارات سروش.
۹. قائینی، فرزانه (۱۳۸۳)، *موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران*، تهران: اداره کل آموزش، انتشارات و تولیدات فرهنگی.
۱۰. قزوینی، زکریا بن محمد محمود (۱۳۶۶)، *آثار البلاد و اخبار العباد*، ترجمه عبدالرحمن شرفکندی، تهران: نشر گستره.
۱۱. فوجانی، عبدالله (۱۳۶۶)، «سفالینه‌های زرین‌فام و نقاشی‌شده زیرلعاب»، *مجله باستان‌شناسی و تاریخ*، سال اول، شماره ۲، ۴۱-۳۰.
۱۲. _____ (۱۳۶۵)، «اشعار فارسی روی کاشی‌های مجموعه دکتر محسن مقدم»، *مجله باستان‌شناسی و تاریخ*، سال اول، شماره ۱، ۸۷-۷۶.
۱۳. _____ (۱۳۷۳)، «سفالگران کاشان و شعر فارسی»، *مجله نشر دانش*، سال چهاردهم، شماره ۶، ۳۹-۳۱.
۱۴. _____ (۱۳۷۰)، «شعرهای خوب فارسی بر کاشی‌های ستاره‌ای زرین‌فام» در *نامواره دکتر محمود افشار*، به کوشش ایرج افشار و کریم اصفهانیان، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
۱۵. دیماندا، موریس اسمون (۱۳۸۹)، *راهنمای صنایع ایران*، ترجمه عبدالله فریار، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۶. کاشانی، ابوالقاسم عبدالله (۱۳۸۶)، *عرائس الجواهر و نفائس الاطیاب*، به کوشش ایرج افشار، تهران: انتشارات المعی.
۱۷. کیان، مریم (۱۳۸۷)، *سفال ایران*، تهران: چاپ میران.
۱۸. کیانی، محمدیوسف (۱۳۷۹)، *پیشینه سفال و سفالگری در ایران*، تهران: انتشارات نسیم دانش.
۱۹. کریمی، فاطمه و کیانی، محمدیوسف (۱۳۶۴)، *هنر سفالگری دوره اسلامی*، تهران: انتشارات مرکز باستان‌شناسی ایران.
۲۰. گرابر، اولگ (۱۳۷۹)، *شکل‌گیری هنر اسلامی*، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات.
۲۱. ملک شه‌میرزادی، صادق (۱۳۸۲)، *ایران در پیش از تاریخ (باستان‌شناسی ایران از آغاز تا سپیده‌دم شهرنشینی)*، تهران: معاونت پژوهشی سازمان میراث فرهنگی کشور.
۲۲. نیستانی، جواد و روح‌فر، زهره (۱۳۸۹)، *ساخت لعاب زرین‌فام در ایران*، تهران: انتشارات آرمانشهر.

23. Allan, James Wilson (1971), *Islamic Ceramics*, London Ashmolean Museum Publishers.
24. Ettinghausen, Richard (1936), *Evidence for the identification of Kashan pottery*, *Ars Islamica*, Vol: III, Page 44-75.
25. Fehervari, Geza (1973), *Islamic pottery a comprehensive study based on the Barlow Collection*, London: Faber Limited Queen Square London WCI.

کاشان‌شناسی
شماره ۱ (پیاپی ۲۴)
بهار و تابستان ۱۳۹۹

•
•
•
•
•
•
•

26. Watson, Oliver (1985), *persian Lustreware*, Boston: Faber & Faber.

مطالعة جایگاه اشعار
فارسی در سفال زرین فام
سده‌های میانه کاشان

•
•
•
•
•
•
•